

МІСЦЕ КОНСТРУКЦІЙ ІЗ ПОЯСНЮВАЛЬНИМ ВІДНОШЕННЯМ У КЛАСИФІКАЦІЯХ СКЛАДНОГО СПОЛУЧНИКОВОГО РЕЧЕННЯ

У статті проаналізовано специфіку складних пояснювальних речень сучасної української мови з метою обґрунтування погляду на цей тип синтаксичних одиниць як на елемент системи складносурядного класу конструкцій. З'ясовано, що унікальна комунікативно-прагматична орієнтованість цих речень як засобу рефлексії мовцем своєї предикативно-номінативної діяльності спричиняє своєрідність їхньої семантичної й формальної організації, що, утім, не дає підстав для виокремлення цих конструкцій як особливого формально-граматичного типу — синкретичного чи перехідного. Цю тезу підтверджено шляхом з'ясування відповідності пояснювальних конструкцій верифікаційним критеріям сурядності.

Ключові слова: *складне сполучникове речення, пояснювальне речення, семантика, форма, комунікативно-прагматична специфіка, класифікація.*

Терещенко В.Н. Место конструкций с пояснительным отношением в классификациях сложного союзного предложения. *В статье проанализировано специфику сложных пояснительных предложений современного украинского языка с целью обоснования взгляда на этот тип синтаксических единиц как на элемент системы сложносочиненного класса конструкций. Показано, что уникальная коммуникативно-прагматическая ориентированность этих предложений как средства рефлексии говорящим своей предикативно-номинативной деятельности является причиной их своеобразной семантической и формальной организации, что, тем не менее, не дает оснований для выделения этих конструкций как особенного формально-грамматического типа — синкретичного или переходного. Этот тезис подтвержден путем выявления соответствия пояснительных конструкций верификационным критериям сочинения.*

Ключевые слова: *сложное союзное предложение, пояснительное предложение, семантика, форма, коммуникативно-прагматическая специфика, классификация.*

Tereshchenko V.M. The place of structures with explanatory semantic in classifications of conjunctive complex sentences. *The article analyzes the specific of complex explanatory sentence of modern Ukrainian language to justify the view on this type of syntactic units as the element of the Compound class structures. Background is caused by the fact that the explanatory structures are considered contradictory in syntax science: some researchers recognize them as Complex, others — as Compound, and others — as syncretic or transitive (Complex-Compound or Compound-Complex). Based on the outline of a unique communicative and pragmatic orientation of explanatory sentences as a means of the speaker's reflection of his predicate-nominative activities it was proved that in their logical-semantic nature they are mono-denotative, i.e. correlated with one situation of reality, and in the semantic-syntactic — poli-propositional specific entities. These features contribute their specific formal nature as implicit equivalent of multi-component structures. In multi-component sentences conjunction provides installation explanatory relationship between modus, and in the case of modus implication it retains its function, formally establishing the relationship between dictum components. In both cases, the function of conjunctions indicates a compound syntactic relationship between predicative centers. This thesis was confirmed by verification of the specific of Compound explanatory sentences according to the certain criteria proved their compound nature.*

Key words: *conjunctive complex sentence, explanatory sentence, semantics, form, communicative and pragmatic specificity, classification.*

Одними із суперечливо інтерпретованих у синтаксичній науці, зокрема й вітчизняній, із погляду їхнього класифікаційного місця є складні сполучникові речення зі сполучником *тобто* та його аналогами (*a same, або, чи та ін.*), що традиційно номінуються як пояснювальні. Так, одні дослідники розглядають ці конструкції як складнопідрядні [9, с. 486–487], інші – як складносурядні [2; 3; 5, с. 351–352; 11, с. 624 – 625; 12, с. 745–747], а треті – або як синкретичні [1, с. 345], або як перехідні між сурядністю та підрядністю, тобто підрядні за формою й сурядні за значенням [13, с. 269–271], або як сурядно-підрядні чи підрядно-сурядні залежно від характеру семантико-синтаксичних відношень, що виражаються за допомогою тих чи тих сполучників між предикативними частинами [4, 5]. Означені суперечності в поглядах синтаксистів на цей реченневий тип переконують в актуальності з'ясування причин такої ситуації та в необхідності пошуку аргументів, які б сприяли більш однозначному окресленню місця згаданих конструкцій у класифікаційній системі складного сполучникового речення сучасної української мови.

Метою статті є обґрунтування погляду на складні сполучникові речення зі сполучником *тобто* та його аналогами як на один із специфічних типів у межах складносурядного класу. Відповідно до цього основними завданнями студії є з'ясування причин суперечливої класифікації синтаксистами означеного реченневого типу й наведення аргументів, що підтверджують його належність до системи складносурядності, на підставі з'ясування специфіки їхньої комунікативно-прагматичної, семантичної та формальної специфіки. Об'єктом дослідження є складні сполучникові речення сучасної української мови зі сполучником *тобто* та його аналогами, а предметом – семантична й формальна організація відповідних речень і їхня комунікативно-прагматична специфіка.

Факт наявності протилежних інтерпретацій того самого мовного явища найчастіше можна пояснити щонайменше двома причинами: з одного боку, реальною складністю інтерпретованого феномену, а з іншого, – відмінностями в теоретичних засадах дослідників за його аналізу. Видається, що у випадку з конструкціями зі сполучником *тобто* та його аналогами ці дві причини актуальні водночас, адже цілком очевидним є як те, що аналізований тип речень доволі специфічний на тлі інших складних сполучникових одиниць, так і те, що підходить синтаксистів до аналізу цього типу речень не характеризуються узгодженістю, зокрема й з огляду на розбіжності в розумінні сутності засадничих синтаксичних формально-граматичних категорій складного сполучникового речення – сурядності та підрядності.

З урахуванням цього видається доцільним спочатку розглянути питання про те, що саме робить пояснювальні конструкції особливими в межах системи складного сполучникового речення, а надалі – простежити, як ця специфіка враховується під час визначення їхньої синтаксичної природи, а отже, і під час їх віднесення до тієї чи тієї класифікаційної групи, і спробувати посилити позицію щодо виправданості кваліфікації складних сполучникових пояснювальних конструкцій як складносурядних, зокрема шляхом їх тестування на відповідність верифікаційним для сурядності критеріям.

Тим, що найбільше впадає в око при аналізі складних пояснювальних речень, є їхня властивість установлювати між своїми пропозитивними

частинами специфічне логічне відношення – відношення пояснення, сутність якого визначається тим, що другий предикативний компонент у своєму змісті пропонує ревербалізовану версію змісту першої частини, наприклад: *Класичний синтаксис традиційно розглядає складносурядне речення саме за смисловими відношеннями між їх частинами і залишає поза увагою аналіз структурних відмінностей різних типів цих речень, **тобто** для традиційного синтаксису властивим є нерозмежування з-поміж складносурядних одиниць речень відкритої і закритої структури* (А. Загнітко). З цього випливає, що логічне відношення, яке виникає між пропозиціями, репрезентованими предикативними частинами пояснювальної конструкції, є відбиттям факту встановлення мовцем певної пов'язаності не двох ситуацій дійсності, як, скажімо, у типових складних реченнях на зразок *Синтаксис розглядає синтаксичні структури, а морфологія – форми слів* або *Синтаксис не може обійтися без морфології, тому що вона вивчає форми слів, потрібні для формування синтаксичних структур*, а двох предикативно оформлених номінацій однієї ситуації дійсності, яку цей мовець по-різному інтерпретує й, відповідно, порізно вербалізує. Таким чином, подібні конструкції із погляду логіко-семантичного є односитуативними (віднесеними до одного денотата), а отже, із погляду семантико-синтаксичного назвати їх поліпропозитивними можна досить умовно [15]. У свою чергу з погляду комунікативно-прагматичного вони можуть бути означені як особливі – двофокусні утворення, що постають як синтаксичний засіб репрезентації мовцем рефлексії своєї предикативно-номінативної діяльності (див. про подібні конструкції та засоби в них [14]).

Зі сказаного випливає важлива методологічна позиція: факт означення мовцем у вигляді складної реченневої одиниці наслідків свого двофокусного бачення тієї самої ситуації дійсності обов'язково має враховуватися за намагання інтерпретувати природу синтаксичного зв'язку, що виникає між предикативними частинами подібних конструкцій, ба більше, докорінним чином модифікувати підхід до їх аналізу. Відповідно до цього в центр дослідницької уваги повинні в першу чергу потрапляти, думається, не ті конструкції, що традиційно кваліфікують як ядерні пояснювальні, на зразок *Синтаксис – це окремий розділ мовознавства, **тобто** синтаксична наука є самостійним фрагментом у лінгвістичній парадигмі*, а ті, які в синтаксичних описах якщо й згадуються, то лише як периферійні парадигматичні реалізації пояснення (див., напр., [11, с. 626]), а саме речення, що експліцитно показують, що мовець свідомий специфічності створюваних ним складних реченневих одиниць як засобів подвійної номінації однієї денотативної ситуації в умовах рефлексії своєї реченневопороджувальної діяльності, на зразок: *Синтаксис – вершинний рівень мовної системи, **тобто** якщо сказати по-іншому, то він вбирає в себе всі елементи нижчих рівнів мови й актуалізує їх для потреб мовлення*.

Звернення до таких реалізацій пояснювального відношення здатне пролити світло на питання синтаксичного зв'язку в реченнях цього типу, адже саме за аналізу цих прикладів стає очевидним, що сполучні засоби тут виступають експлікаторами логічних відношень не між пропозиціями предикативних частин, а між так званими модусними пропозиціями [7], які відбивають комунікативну діяльність мовця, зумовлену його прагненням знайти

якомога точніше / актуальніше вербальне означення однієї ситуації дійсності з різних фокусних позицій. При цьому перша модусна частина в мовленевих практиках найчастіше не експлікується (однак її наявність може припускатися, згадати хоча б погляди деяких лінгвопрагматиків про наявність у кожного констативного висловлення «перформативного префікса»), тоді як друга – актуалізується доволі часто, хоча й згортається в багатьох випадках до вставних елементів, що ускладнюють другий предикативний компонент (наприклад, *іншими словами, точніше кажучи* та под.). Зважаючи на це, структуру експліцитного (тобто такого, де вербалізуються модусні елементи) пояснювального речення умовно можна логізувати таким чином:

[*Я говорю, що*] P₁, *тобто* [по-іншому *можу сказати, що*] P₂.

Констатація такої сутності встановлюваного в пояснювальних конструкціях відношення дає підстави розглядати його як своєрідну реалізацію семантики розділовості [10, 7], що частково може бути обґрунтоване зокрема й більш високою частотністю появи розділового сполучника *або* в разі експлікації модусу, пор.:

[*Я говорю, що*] P₁, *або* [по-іншому *можу сказати, що*] P₂.

Означена позиція дає підстави розглядати типові (ядерні) двокомпонентні пояснювальні конструкції як деривати багатоконпонентних, модуси яких зазнали імплікації, а відтак засіб зв'язку перетворився на показник логічного відношення між диктумами (див. про подібні випадки [6]). При цьому за своїм характером синтаксичний зв'язок між предикативними частинами двокомпонентних речень залишається сурядним – таким, яким він був в експліцитній конструкції.

На жаль, у синтаксичних описах дослідники, намагаючись визначити категорійний статус цих речень як формально-граматичного типу, досить часто не враховують їхньої комунікативно-прагматичної, семантичної й формальної специфіки, означеної вище. Унаслідок цього, а також унаслідок апеляції до доволі різномірних критеріїв при окресленні сутності синтаксичного зв'язку між предикативними частинами й з'являється думка про підрядність або ж синкретичність / перехідність пояснювальних речень.

З огляду на це видається важливим доповнити наведену вище аргументацію про пояснювальні конструкції саме як складносурядні спостереженнями щодо їх відповідності верифікаційним для сурядності формальним критеріям. У цьому аспекті в пригоді можуть бути узагальнення стосовно відповідних критеріїв, зроблені О.Є. Пекеліс. Зокрема дослідниця доводить, що допомогти встановити характер синтаксичного зв'язку в складних реченнях може їх перевірка за критеріями: 1) гніздування, 2) позиції сполучника, 3) Ширяєва, 4) морфосинтаксичного локусу, 5) обмеження на сурядну групу, 6) еліпсису, 7) поведінки анафоричних займенників, 8) здатності до фокусування (контрастування), 9) явища головного речення [8].

Застосування цих критеріїв до пояснювальних конструкцій дає таку картину: 1) критерій гніздування, відповідно до якого жодна із сурядних частин не може бути лінійно вкладена всередину іншої, підтверджує сурядність пояснювальних конструкцій: *Книга мені подобається, тобто в ній усе описується детально* ≠ **Книга, тобто в ній усе описується детально, мені подобається; *Тобто в ній, книга мені подобається, усе описується детально;*

2) критерій позиції сполучника, відповідно до якого сурядний сполучник не може займати в сурядній групі препозитивну позицію, підтверджує сурядність пояснювальних конструкцій: *Книга мені подобається, **тобто** в ній усе описується детально* ≠ **Тобто в ній описується детально, книга мені подобається*; 3) критерій Ширяєва, відповідно до якого частина, уведена сурядним сполучником, найчастіше не може бути поєднана сурядно із ще однією частиною, уведеною сурядним сполучником, так щоб вони однаково стосувалися спільної першої, підтверджує сурядність пояснювальних конструкцій: **Книга мені подобається, **тобто** в ній усе описується детально і **тобто** всі герої дуже позитивні*; 4) критерій морфосинтаксичного локусу, відповідно до якого за перетворення частин складносурядного речення в підрядні частини зі спільною головною обидва присудки цих частин змінюються, підтверджує сурядність пояснювальних конструкцій: *Книга мені подобається, **тобто** в ній усе описується детально* = *Я хочу, щоб книга мені сподобалася, **тобто** щоб в ній усе описувалося детально*; 5) критерій обмеження на сурядну групу, відповідно до якого за сурядності неможливе застосування таких операцій до сурядної групи, які включають у сферу дії лише один кон'юнкт, підтверджує сурядність пояснювальних конструкцій: *Книга мені подобається, **тобто** в ній усе описується детально* ≠ **Що мені подобається, **тобто** в ній усе описується детально?*, пор.: **Що мені подобається, **тобто** в чому усе описується детально?*; 6) критерій еліпсису, відповідно до якого в сурядних конструкціях більш широко застосовується еліпсис, ніж у підрядних, частково підтверджує сурядність пояснювальних конструкцій: *Книга мені подобається, **тобто** в ній усе описується детально* = *Книга мені подобається, **тобто** усе описує детально*; 7) критерій поведінки анафоричних займенників, відповідно до якого підмет у першій частині може бути виражений займенником і мати при цьому кореферентний повний актант у другій, підтверджує сурядність пояснювальних конструкцій: *Вона мені подобається, **тобто** в книзі все описується детально*; 8) критерій здатності до фокусування (контрастування), відповідно до якого сурядні сполучники не здатні бути у сфері дії фокусних часток *тільки, саме, лише* та под., підтверджує сурядність пояснювальних конструкцій: *Книга мені подобається, **тобто** в ній усе описується детально* ≠ **Книга мені подобається, **тільки тобто** в ній усе описується детально*; 9) критерій явища головного речення, відповідно до якого деякі мовні одиниці (слова, ідіоми, синтаксичні звороти) характеризуються синтаксичною не підпорядкованістю (непідрядністю) і можуть бути в складі лише головної (у складнопідрядних) частини або в сурядних частинах, підтверджує сурядність пояснювальних конструкцій: *Книга мені подобається, **тобто** в ній усе описується детально* = *Книга мені подобається, **тобто** в ній усе описується детально, правда?* = *Чи правда, що книга мені подобається, і чи правда, що в ній усе описується детально*). Наведене переконує в тому, що за всіма формальними ознаками пояснювальні конструкції підпадають під категорію складносурядності.

Таким чином, складним сполучниковим реченням із пояснювальним відношенням у класифікації складного сполучникового речення має бути відведене місце в межах складносурядності. При цьому в синтаксичних описах має зазначатися, що цей тип реченневих одиниць характеризується виразною специфічністю і з погляду його семантичної та формальної

організації, і з погляду його комунікативно-прагматичної орієнтованості як синтаксичного засобу відбиття рефлексії мовцем своєї предикативно-номінальної діяльності.

Спостереження, викладені в статті, не вичерпують порушеної проблеми стосовно специфіки пояснювальних конструкцій. Зокрема потребують більш глибокого дослідження питання умов актуалізації модусів у цьому типі речень, відмінностей у семантичній специфіці пояснювальних конструкцій із різними сполучними засобами, а також формальних відмінностей, що пов'язані з цим.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Вихованець І. Р.** Граматика української мови. Синтаксис. – К.: Либідь, 1993. – 348 с.
2. **Глазова С. М.** Пояснювально-ототожнювальні конструкції в сучасній українській мові: семантика, граматики, прагматика: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. – Харків, 2005. – 20 с.
3. **Глушкова Г. М.** Структурно-семантичні типи сурядності: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. – Донецьк, 1998. – 16 с.
4. **Городенська К.** Граматичний словник української мови: Сполучники. – Херсон: Видавництво ХДУ, 2007. – 340 с.
5. **Загнітко А. П.** Теоретична граматики української мови: Синтаксис: Монографія. – Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
6. **Колосова Т. А.** Русские сложные предложения асимметричной структуры. – Воронеж: Изд-во Воронежского ун-та, 1980. – 164 с.
7. **Манаенко Г. Н.** Тип пропозиции в соотношении с диктумом и модусом предложения // Мовознавчий вісник: зб. наук. пр. / відп. ред. Г. І. Мартинова. – Черкаси, 2014. – Вип. 19. – С. 132–137.
8. **Пекелис О. Е.** Сочинение и подчинение [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://rusgram.ru/%D0%A1%D0%BE%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_%D0%B8_%D0%BF%D0%BE%D0%B4%D1%87%D0%B8%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5
9. **Пешковский А. М.** Русский синтаксис в научном освещении / вступ. ст. Ю. Д. Апресян. – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 510 с.
10. **Полозова О. О.** Складні сполучникові речення асиметричної будови в сучасній українській мові: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: 10.02.01. – Х., 2017. – 18 с.
11. **Слинько І. І.** Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
12. **Современный русский язык.** Синтаксис / под ред. В. А. Белошапковой. – М.: Высшая шк., 1989. – 800 с.
13. **Шитик Л.** Синхронна перехідність синтаксичних одиниць в українській літературній мові: [монографія] [відп. ред. К. Г. Городенська]. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. А., 2014. – 474 с.
14. **Шмелева Т. В.** Модус и средства его выражения в высказывании // Идеографические аспекты русской грамматики / под ред. В. А. Белошапковой и И. И. Милюславского. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – С. 168–200.
15. **Шувалова С. А.** Смысловые отношения между частями сложного предложения и способы их выражения: автореф. дис. на соискание ученой степени д-ра філол. наук: 10.02.01. – М., 1990. – 54 с.

Терещенко Василь Миколайович – кандидат філологічних наук, доцент, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики, Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди, вул. Валентинівська, 2, м. Харків.

E-mail: syntva@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-2903-4525>

Tereshchenko Vasylyl – PhD in Philology, associate professor, associated professor of Ukrainian studies and Linguodidactics Department. H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Valentynivska Str. 2, Kharkiv, 61168, Ukraine.